

Konceptualizácia zeme a zemského živlu v štýlových vrstvách slovenčiny

Katarína Dudová

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
kdudova@ukf.sk

Kľúčové slová: konceptuálna metafora, zem, živel, Slovenský národný korpus, funkčné štýly, jazykový obraz sveta

Key words: conceptual metaphor, earth, element, Slovak National Corpus, functional styles, linguistic world view

1 Konceptualizácia živlu v slovenčine

Slovníkové príklady a definície živlu ukazujú niekoľko významových vrstiev od primárnej (konkrétnej) k ďalším sekundárnym (metaforickým) významom, v ktorých je pojem v slovenčine konceptualizovaný a metaforicky štruktúrovaný. Základný význam živlu je vo vedomí používateľov jazyka zviazaný s konkrétnymi javmi existujúcimi v neživej prírode, ako sú najmä voda, oheň, vzduch, zem, sneh, búrka a pod. V Krátkom slovníku slovenského jazyka (Kačala – Pisárčiková, 2003, s. 980) a v Slovníku slovenského jazyka V (Peciar, 1965, s. 809) odkrývajú ilustračné príklady túto báзовú sému na základe zvýraznenia jednotlivých jej významových aspektov, vlastností živlu: a) prírodná podstata živlu (*prírodné živly*), b) dravosť živlu (*voda, oheň je dravý živel; požiar je dravý živel*), c) veľká sila a zhubnosť živlu (*expres. besnenie živlov, rozpútané živly*), d) nebezpečnosť (*nebezpečný živel; Tvár prírody nie je z krás len a neraz ťa tu živly moria.*, e) bezbrannosť človeka proti živlu (*byť hračkou živlov*); f) úsilie človeka bojovať so žvlom a ovládnuť ho (*boj so žvlami; spútať živly*).

Živel je teda externá a v prírode zhmotnená sila, ktorá svojimi vlastnosťami (b-f) ovláda človeka a ničivo pôsobí na jeho existenciu i okolie. Jej zásah do ľudského života môže byť natoľko intenzívny a radikálny, že sa pre človeka stáva rovnakou výzvou ako celá divá príroda. Človek nemá nad žvlom kontrolu, chce ho poznať. Je preto prirodzené, že sa primárna významová úroveň živlu stáva predmetom obrazotvornosti človeka, ktorý chce porozumieť pôsobeniu, dôležitosti a funkcii živlu v jeho existencii. Robí to tak, že živlu (cieľovej doméne, vehikulu) pripisuje znaky toho, čo už je mu známe (zdrojovej domény, tenora), čím sa niektoré znaky cieľovej domény, tenora (živlu) dávajú do popredia a iné do úzadia. Tak sa tomuto neživému prírodnému javu pripisujú vlastnosti živej prírody, resp. predovšetkým divého (neskroteneho) zvieraťa, spojené s negatívnymi prejavmi „besnenia“, pri ktorých sa človek cíti ohrozený. Človek teda stojí pred úlohou správať sa k veľkej, neohrozenej sile živlu rovnako ako k divému zvieraťu, uchrániť sa pred ním, nenechať sa ním ovládnuť, ale s ním „bojovať“, „spútať“ ho a „skrotiť“ ho. Dochádza tu k prvému prejavu konceptualizácie živlu v metafore živel je zviera, ktorej zodpovedajú kognitívne metafory: *podložie ovládané žvlami prírody, byť hračkou v rukách živlov, boj s rozbúrenými žvlami, vybojoval si teda svoj osud tvárou v tvár rozzúreným prírodným žvlom a zvíťazil, zúrivému žvlu nedokázal odolať, žvlom človek nerozkáže, človek je vystavený žvlom, zápasia s vodným žvlom* a pod (Slovenský národný korpus (ďalej SNK) - prim-6.1-public-all).

Živel ako „spútané a skrotené zviera“ sa stáva vlastníctvom človeka, ktorý je v centre ekosystému a ktorý prispôsobuje celé prírodné i sociálne okolie svojim potrebám, záujmom s cieľom prežiť a mať sa dobre. Divé zviera sa stáva nielen súčasťou jeho hospodárstva a majetku tak, že mu je verné, slúži mu a pomáha mu prežiť, ale človek si k nemu vytvára vzťah, spriatelí sa s ním a cíti sa s ním dobre. Aj „skrotený a spútaný živel“ si človek

privlastňuje tak, aby mu osobitne vyhovoval a mohol tak s ním spolunažívať v harmónii. To je ďalší význam lexémy živel, ktorý ilustračné príklady v slovníkoch (Kačala – Pisárčiková, 2003, s. 981; Peciar, 1965, s. 809) zachytávajú ako: a) akékoľvek vlastníctvo človeka (*byť/cítiť sa vo svojom živle*), b) človeku veľmi dobre vyhovujúce prostredie (*voda je jeho živel*), c) človeku veľmi dobre vyhovujúca činnosť či okolnosť (*jemu nízka, no zručne osnovaná intriga bola živlom známym ako šľuke voda; husle sú jej živel; stolovníci sa púšťali do debát a to bol jeho živel*). Dochádza k druhému stupňu metaforizácie, keď si človek privlastní „skrotený a spútaný“ živel na základe vlastného hodnotového systému a jemu vyhovujúcich kritérií. Tu už živel stráca výlučne prírodnú podstatu s negatívnym zafarbením a do popredia sa dostávajú existenčné, psychické, sociálne, ekonomické a záujmové potreby človeka, ktoré majú všeobecnejší (abstraktnejší) charakter. Živel sa v tomto štádiu konceptualizuje prostredníctvom metafory živel je vlastníctvo, ako to dokazujú príklady zo SNK: *film bol teda jeho prirodzeným živlom, jeho prirodzený živel je verejná oblasť* a pod. (SNK - prim-6.1-public-all).

Živel ako „vlastníctvo“, ktoré si človek prispôsobuje tak, aby mu to vyhovovalo, môže podstatne ovplyvniť aj jeho samého, zvýrazniť isté znaky jeho psychiky, správania, sociálneho zaradenia, hodnotového smerovania. Deje sa to najmä vtedy, keď živel ako vlastníctvo predstavuje uzavretú nádobu, v ktorej sa nachádza človek – vlastník. Ukazuje to konceptuálna metafora živel je nádoba, ktorá nadobúda v reči napríklad podobu *je vo svojom živle, je do toho* (do svojho živlu) *ponorený*.

Živel však môže predstavovať aj jednotlivca či skupinu ľudí, ktorí sú v „nádobu“ istého prostredia, okolností, činností, svojich (často negatívnych) postojov, názorov, záujmov a pod. Dochádza k personifikácii živlu, keď sa živel začne správať ako ľudská bytosť, ktorá je vo výkladových slovníkoch (Kačala – Pisárčiková, 2003, s. 981; Peciar, 1965, s. 809) špecifikovaná buď ako a) jednotlivec (*nepriateľský živel, podvratný živel*), alebo b) skupina, vrstva rovnakých ľudí v spoločnosti (*mestský živel, dedinský živel, slovenský živel, vedúci živel v národe, revolučný živel*). Tu sa živel konceptualizuje v metafore živel je človek, ktorej zodpovedajú kognitívne metafory: *antisystémové živly, nekontrolovateľný živel s menom Vladimír Mečiar, Evička v podaní Moniky Hilmerovej je živel* (SNK - prim-6.1-public-all).

Oheň, voda, vzduch, zem sú nielen pralátkami, ktoré podľa starovekých filozofov tvorili podstatu sveta (Peciar, 1965, s. 809), ale súčasne predstavujú v jazyku prototypy v kategórii živel, ktoré sú založené na ľudskej skúsenosti s fyzickou (telesnou) existenciou vo svete, ale aj na schopnosti imaginácie. Ich pôsobeniu, dôležitosti a funkcii sa človek snaží pomocou jazyka porozumieť prostredníctvom typických vlastností zvieratá, človeka, ako aj znakov vlastníctva či nádoby.

V tomto príspevku sa zameriame na prototyp zemského živlu, ktorý sa stáva v slovenskej kultúre i jej jazyku v jednotlivých štýlových vrstvách či historických obdobiach predmetom významových zmien odrážajúcich kognitívnu podobu či spôsob vnímania tohto javu v povedomí používateľov slovenčiny.

2 Zem zo sémantického hľadiska

1) Primárny (konkrétny) význam. Výkladové slovníky (Kačala – Pisárčiková, 2003, s. 941; Peciar, 1965, s. 592) sa zameriavajú na vymedzenie zeme 1. z prírodného (biologického) aspektu (G) ako a) pôdy, zeminy (*ílovitá zem, štrkovitá zem, mokrá zem, čierna zem, zorať zem, neúrodná zem, zasypať jamu zemou*), b) súše, pevniny (*námorníci uvideli zem, cestovať po mori i po zemi*); 2. z fyzikálneho aspektu (F) ako a) plochy, povrchu (cesta, dlážka, pôda), po ktorej sa pohybujeme (*plaziť sa po zemi, sedieť na zemi, zvaliť niekoho na zem, zbierať zo zeme, pokloniť sa po zem, pracovať pod zemou*).

Tieto systémové údaje pri lexéme zem (podobne ako aj pri ďalších živloch: voda, vzduch, oheň) zachytávajú predovšetkým konkrétny význam, ktorý je v systémových

(výkladových) slovníkoch ďalej rozšírený o 3. lokalizačný aspekt (L) ako a) územie, krajina (*Svätá zem, Horná zem, Dolná zem, naša rodná zem*), b) pozemok, roľa (*Namáhali sa, aby mali domy, zeme, peniaze*) a 4. vedecký (astrologický) aspekt ako a) planéta (*Zem*), b) zemeguľa (*obal zeme, život na zemi, obývať zem*). Tieto štyri bázové aspekty predstavujú sémantické východisko, na základe ktorého sa metaforicky konceptualizujú ďalšie znaky zeme.

Hoci sa v slovníkoch neuvádza, že môže ísť aj o jeden zo živlov s celou škálou špecifických vlastností živlu (dravosť, veľká sila, zhubnosť, nebezpečnosť pre človeka a pod.), práve prírodný a fyzikálny aspekt zeme najviac poukazujú na podstatu tohto živlu, a teda aj na prototypový význam zemského živlu ukrytý v etymológii slova nielen v jazykoch slovanských (sln., ch. *zemlja*, pol. *ziemia*, ukr. *zemljá* a pod.), ale aj v niektorých baltských (lit. *žėmė*, lot. *zeme*), ktorý vykazuje príbuznosť s latinským *humus*, teda ‚hlina, pôda‘. (Machek, 1968, s. 714). Prírodná a fyzikálna perspektíva sú najvýraznejšie zviazané s negatívnymi prejavmi zeme ako živlu, medzi ktoré patria zemetrasenia, zosuvy pôdy, vulkanická činnosť či banícke nešťastia.

2) Sekundárne (metaforické) významy. Zem je v slovenčine súčasťou mnohých ustálených obrazných pomenovaní, ktoré odkrývajú abstraktnejší obraz zeme v našej kultúre na základe niektorých jej zvýraznených znakov (tie sa stávajú predmetom ďalšej metaforizácie). Viaceré z nich (zem je vlastníctvo, zem je človek, zem je nádoba) sa prekrývajú so spôsobom, akým sa v slovenčine konceptualizuje živel, ale sú aj ďalšie kognitívne postupy, ktoré obraz zemského živlu rozširujú (napr. orientácia v priestore, konceptualizácia cesty).

Ilustračné príklady v slovníkoch slovenského jazyka (Kačala – Pisárčiková, 2003, s. 941; Peciar, 1965, s. 592) ukazujú, že zem je na jednej strane vnímaná ako pasívna entita, voči ktorej človek vykonáva alebo nevykonáva nejakú činnosť (napr. *stál ako vrastený do zeme, prepadol by sa pod zem, zaryť nosom do zeme, byť prikovaný k zemi* a pod.), no na druhej strane môže byť zem aj aktívna sila (*nie je hoden, aby ho zem nosila*). V prvom prípade je obraz zeme spájaný s tým, čo človeku patrí, čo človek ovláda, na základe čoho sa vymedzuje od niekoho iného. Zem je objektom činnosti a záujmov človeka. Tento lokalizačný aspekt sa uplatňuje v rámci metafory zem je vlastníctvo, kde sa však stretávame aj s neutralizáciou vlastníctva (*zem nikoho* ‚nikým neovládané územie‘). Naopak, zem sa v kultúre stáva aj konajúcim subjektom a vtedy sa jej pripisujú ľudské vlastnosti (zem je človek). V tradičnej kultúre je zem matkou (*matka zem, matička zem*), teda má vlastnosti plodnej ženy, ktorá rodí nové potomstvo a stará sa o svoje deti, vychováva ich. V tomto zmysle predstavuje zem jednotlivých ľudí, ktorí obývajú svet a môžu byť preň osožní (*byť soľou zeme* ‚byť užitočným, osožným človekom‘).

Zem sa však v slovenčine výrazne konceptualizuje aj na základe schémy nádoby (zem je nádoba), v ktorej sa človek nachádza alebo do ktorej sa dostáva ako do dutého priestoru ohraničeného zhora zemským povrchom. V procese konceptualizácie zeme ako nádoby plní veľmi významnú úlohu nielen sémantika dynamických slovies (*byť, stáť, rásť, padnúť, schovať sa, miznúť, hltáť* a pod.), ale aj prefixov (*pre-, z-, v-*) a najmä prepozícií (*v, do, pod*), ktoré odkrývajú lokalizáciu a smer pohybu z periferie do centra (zeme). Všetko, čo sa dostáva do zeme (nádoby), stráca dynamickú (živú) povahu (*je v zemi* ‚je pochovaný‘), prestáva byť ľudskými zmyslami vnímateľné (*zmizol, akoby sa do zeme prepadol, akoby ho zem zhltila* (*prehltla*); *prepadol sa do zeme, zem ho pohltila*). Stabilizujúca konceptualizácia zeme ako nádoby spôsobuje, že zem človeku slúži ako úkryt pred svetom (najmä hanbou sveta), je preňho istotou (*prepadol by sa, schoval by sa pod zem*), ktorú nechce stratiť. Ak človek stráca zem, stráca nielen istotu, ale aj pokoj, pretože sa približuje nebezpečenstvo (*stratil zem pod nohami* ‚je v neistom, ťažkom postavení‘; *horí mu, páli ho zem pod nohami* ‚vedomuje si nebezpečnosť situácie‘).

Okrem týchto pojmových metafor, ktoré predstavujú podobný spôsob poznávania zeme a živlu, stretávame sa v obraze zeme aj s inými kognitívnymi perspektívami súvisiacimi najmä s orientáciou v priestore. Tu sa zem vymedzuje na základe opozície nebo (raj) – zem, v rámci ktorej sa zvyrazňuje najmä ich veľká odlišnosť, rozdielnosť (*to je ako nebo a zem*, veľký rozdiel medzi dvoma vecami, javmi'), vzdialenosť (*je od niečoho vzdialený ako nebo od zeme*, veľmi ďaleko (napr. od poznania pravdy)'), ktorá sa môže aj zrušiť v prospech zeme (*raj na zemi, nebo (raj) na zemi*, mať sa veľmi dobre'). Inokedy sa pozornosť zameriava na tajuplný priestor, ktorý sa nachádza medzi nimi (*je to medzi nebom a zemou*). Vyplýva z reálneho, realistického príznaku zeme (*byť, stáť nohami na zemi*, byť reálny') a nereálneho, idealistického príznaku spojeného s vnímaním neba (*lietať v oblakoch*, byť nereálny, rojčivý').

Zemi, ktorá sa v tejto vertikálnej opozícii nachádza dole, sa pripisuje skôr negatívne axiologické značenie, ktoré znamená, že dole je nízke. Zem sa stáva východiskom orientačnej metafory zlé je dole. Sú tam všetky fyzické i duševné pády (*zaryť, zahryznúť nosom (pyskom) do zeme*, spadnúť na tvár', *k zemi!*, 'povel'), ale aj vlastná hanba (*hladiet' do zeme*, hanbiť sa'), pokorenie (*plaziť sa pred niekým po zemi*, správať sa veľmi pokorne, úslužne'), bieda, a najmä telesná malosť (*je na piad' od zeme; od zeme ho nevidno, sotva ho vidno od zeme; nie je väčší od zeme*). Dole (zarovno, ako je zem) je deštrukcia, ničenie, pokorovanie, ktoré môžu mať širší spoločenský dosah (*zrovnať niečo so zemou*, zrucať'), ba dokonca sa môže aj zintenzívniť, ak dole znamená byť ešte nižšie, ako je zem (*pokoriť niekoho až pod čiernu zem*, veľmi ho pokoriť').

Tam sa nachádza neznáme, podvedomé, čo treba vyniesť na zemský povrch (zem je skutočná entita, t. j. niečo reálne jestvujúce), teda vyjaviť a poznať (*vyhrabať, vydupať niečo aj spod zeme*).

Takto sa zem konceptualizuje ako východiskový bod dráhy, ktorý metaforicky predstavuje východisko cesty (zem je východisko cesty), ktoré predpokladá buď ďalší psychický i fyzický pohyb, aktivitu smerom hore (*akoby zo zeme vyrástol, lietadlo sa odpútalo od zeme; zaskočiť si od zeme*, zatancovať si'), alebo iba pasívny stav bez ďalšieho pohybu (*prikovaný, primrznutý, prilepený k zemi, stáť ako vrastený, vbitý do zeme*, stáť nepohnute, meravo').

3 Zem vo funkčných štýloch

Už systémové údaje odkrývajú bohatú sémantickú štruktúru zeme v slovenčine, ktorá sa však v textoch rôznych funkčných štýlov výraznejšie diferencuje a prehĺbuje. Predmetom ďalšieho výskumu je textová databáza Slovenského národného korpusu, ktorá je spracovaná vo verzii prim-6.1-public. Súčasťou tejto databázy sú aj podkorpusy textov obsahujúce: 1) texty viacerých funkčných štýlov vo vyváženom pomere, 2) výlučne umelecké texty: poézia, próza, dráma; 3) výlučne publicistické (informačné) texty: publicistika, reklama, administratíva; 4) výlučne odborné texty: vedecká literatúra, populárno-náučná literatúra, učebnice, encyklopédie, manuály a návody.

Celkový počet jednotiek (tokenov) nie je v jednotlivých podkorpusoch rovnaký: 1) vyvážený podkorpus (prim-6.1-public.vyv) obsahuje 317 496 718 tokenov, 2) podkorpus umeleckých textov (prim-6.1-public.img) obsahuje 113 820 575 tokenov, 3) podkorpus publicistických (informatívnych) textov (prim-6.1-public.inf) obsahuje 540 812 859 tokenov, 4) podkorpus vedeckých, odborných a populárno-náučných textov (prim-6.1-public.prf) obsahuje 105 886 349 tokenov. V rámci verzie prim-6.1-public sa stretávame aj s ďalšími podkorpusmi, ktoré však neboli súčasťou nášho výskumu. Pôvodné i prekladové texty zahrnuté do tejto verzie vznikli v rokoch 1989 – dodnes. Na identifikáciu preferenčných významov spojených s konceptualizáciou zeme boli použité frekvenčné a kolokačné korpusové metódy.

3.1 Umelecké texty

V textoch umeleckého štýlu, ktoré sme čerpali z textovej databázy SNK (prim-6.1-public.img), má vedecký aspekt zeme periférne postavenie (*Predstavte si, že sa na Zem rúti asteroid. Môže byť veľmi malý. Ale čo ak je niekoľkonásobne väčší ako naša Zem?*). Zem ako planéta či zemeguľa je predmetom objektívneho exaktného výskumu, ktorý sa vzdáva od subjektívneho prežívania skutočnosti zachyteného v umeleckých textoch. Tu sa zem najčastejšie konceptualizuje na báze každodenného fyzického kontaktu človeka s pôdou, zeminou (*trochu sa pohrabem v zemi a už druhý raz v ten deň uvarím kávu; rodinné smetisko sa pravdepodobne sťahovalo v niekoľkoročných intervaloch z miesta na miesto a potom sa jednoducho zasypalo zemou; Ale uprostred je veľká plochá priehlbina. Ktosi tam nanosil zem a nasadil trávu a kvety.; Ale až neskôr celkom pochopili, prečo im otec kázal prekopať zem hlbšie ako iné zeme. Roľa pod Čierťazou bola planina, a keď sa tam malo dačo urobiť, bolo treba najprv vyhádzať všetky skaly a vyklčovať korene stromov a krovísk.*).

Zem sa stáva pasívnym objektom manuálnej činnosti človeka, na základe ktorej vzniká hlbší vzťah medzi ním a zemou, ktorý sprevádza jej hodnotenie na osi dobrá – zlá (*kôpky scvrknutých marhúľ a sliviek zhrčených vo vyprahnutej tráve okolo unavených stromov, malinčie so suchými, takmer bezdužinovými plodmi, z ktorých ostávajú na jazyku len tvrdé zrnká a horkastá, malinám nepodobná pachuť, všetko také podobné vo svojej podrobenosti predčasnému zániku, všetko, kam až oko dosiahne, po plot a za ním po ďalšiu záhradu a ešte ďalšiu, iba dolu, celkom v dedine*). Čím viac ľudskej aktivity si zem v tomto primárnom (prírodnom) aspekte vyžaduje, tým nadobúda nižšie hodnotenie (napr. *ochabnutá zem, neúrodná zem a pod.*).

Ako pasívna entita ostáva zem aj vtedy, keď predstavuje povrch, plochu, po ktorej sa najčastejšie človek pohybuje či na nej zotrúva: *ja som šiel ku dverám zahalený do deky, šúchajúc po zemi vyčaptanými papučami; liezla na chodbe po zemi, prehrabávala sa v akýchsi košoch; sedíme so synom na zemi v polotmavej izbe; tabletky sa kotúľajú po zemi; Ale ak naozaj veľmi chcete, žena vám ustelie v pitvore, dajako sa pomestíme. No musíte sa uložiť na zemi, u nás sa inak nespí; Nemám rád zimu, je biela, — povedal Timotej . — Pre jej farbu? — Prikrýje zem, ako plachta mŕtvolu; Zbraň padla na zem a po dlaždicach sa sklzla k stene, kde ostala ležať.*

Aktívna sila zeme (súše, pevniny) je v primárnom význame živelná, pretože núti človeka utiecť pred ňou, uchrániť sa pred jej deštrukciou: *Zem sa zrazu prepadla do oceánu a ja som stál tesne pri okraji priepasti a díval sa do rozbúrených vln. Začali sme hľadať tunel a po nie veľmi dlhej chvíli sme jeden aj našli. Nebol veľký, ale aj tak z neho išiel strach. Vliezli sme dovnútra. Po chvíli chôdze sa zem začala divne chvieť, koľajnice zuneli, prúd vzduchu silnel. Pritlačili sme sa k stene tunela.; Dupot však neutíchal, zem dunela čoraz viac a steny na kolibe sa otriasali.*

Ak zem začína byť aktívnym subjektom, ktorý človek hodnotí v kladnom zmysle, nadobúda iný význam a vstupuje do „sveta“ obrazotvornosti. Vtedy nie je iba synonymným označením krajiny či pozemku, ale stáva sa hodnotou, ktorú si človek privlastňuje (zem je vlastníctvo), a to aj za cenu osvojenia si niečoho, čo predtým patrilo niekomu inému: *Doposiaľ sa neubránim smiechu pri pohľade na zložité výpočty a výmery z geodézie, okolkované, opečiatkované papiere, pokúšajúce sa rozdeliť Zem na ohraničené objekty vlastníctva; absurdná predstava, že za peniaze, za akúkoľvek vysokú sumu by bolo možné privlastniť si časť Zeme, teda svojím spôsobom aj Vesmíru.; Ešte pred pár rokmi by som to bola pokladala za nemožné, pojať kus zeme za svoj, zblížiť sa s ňou až ku hraniciam posadnutosti.; Odrazu nám patrilo kus zeme, nie iba pôdy, ale zeme.*

Takáto privlastnená, ale aj prispôbená zem býva v umeleckých textoch relevantnou hodnotou (zem je entita): *Čerpali zo zeme silu, s ktorou vystačili v zápasoch aj proti*

najväčšiemu zlu. Zem ostáva neaktívna, ak je východiskom, ktoré predpokladá ďalšiu činnosť ľudského subjektu (zem je východisko cesty): *Zo zeme pri nohách zdvihne cestovnú tašku, aby ňou Pamelu povzbudil.*; *Zodvihne demonštratívne zo zeme peňaženku z krokodílej kože a otvorí ju.*; *Vyskočila zo zeme, šepla: „Preboha ...!“*; *Klobúk sa pokúšal odlepiť zo zeme a vzlietnuť.*; *Keď sa lietadlo odlepilo od zeme, povedal som si, že to mám za sebou.*

No človek stráca svoju pôvodnú silu konajúceho podmetu a stáva sa tiež pasívnym objektom, vlastníctvom zeme (zem je nádoba), ktorá ho berie z vonkajšieho (zmyslami viditeľného, reálneho) sveta do svojho ohraničeného vnútra (*Zároveň mu v hlave skrslo poznanie, že Zoe - Gradiva sa tu neprepadla pod zem – samo osebe to bolo aj proti pravidlám rozumu.*; *Môj kolega Macík akoby sa do zeme prepadol.*; *Výstrel z pušky zaznel takmer pri mojej hlave. My dvaja sme však už stratili zem pod nohami.*; *Ani čo by sústredene načúval hlasom z útrov zeme.*; *Hundroš sa potom ľahko dozvedel, odkiaľ je, keď vyliezol spod zeme. Veru áno, vyliezol spod zeme.*).

V umeleckom štýle je takáto konceptualizácia zeme, zemského živlu dominantná a často vystupňovaná do metafory zem je človek, keď sa prenášajú vlastnosti človeka na zem (zem prijíma, zem dáva, vychováva, pohybuje sa a pod.): *Ten kus zeme nás vlastne tak trochu vychovával.*; *Vidím Beethovena, ako pracuje v kameňolome, vrta, upcháva nálož, zbytočne si zapcháva uši. Vždy keď zem nadskočí ako kopnutá, on je zas bližšie k slobode. Pohľadká ju.*; *Zem prijala aj stopy našich nôh. Sám šepkám i sám počujem. Brána je otvorená. Boh.*

Personifikácia zeme je typickým znakom jej umeleckého stvárnenia a kognitívneho obrazu. Duševné a intelektuálne prednosti človeka ustupujú pred mocou zeme, ktorá ich zoslabuje (zlé je dole): *Príťažlivosť Zeme ho pomaly stláča nadol.*; *Zresetovaný mozog je na druhý deň ráno zrazu nečakane tichý, všetky podružné starosti, pochybnosti a trápne spomienky sú vyvraždené a zahladené so zemou.*; *Ostal tu už len ten prvý, s tvárou sklonenou k zemi, šúchajúci si rozpačito jednu topánku o druhú.*

Takáto konceptualizácia zeme v umeleckých textoch motivuje človeka znovuobjaviť svoju vnútornú silu, schopnosti. Nachádza ju v opozícii nebo – zem, ktorá sa prenáša z fyzickej orientácie v priestore (*Fascinovaní slnkom padajúcim k zemi kdesi uprostred kukuričných polí.*) do prostredia vnútorného či psychického (*Keď telo ustáva, tancuje ďalej, je to žena, už by tancovala aj mimo tela. Jej rozmer je od zeme k nebu, pohyb hľadajúci spojenie. Tanec? Duša sa nevidí, túži po svojom obraze v nebeských zrkadlách, v zábleskoch ohňov jaskynných, sviec chrámových.*).

V umeleckých textoch zachytených v podkorpuse SNK- prim-6.1-public.img sa lemma zem objavuje 58 511-krát (tvorí 0,051 % z celkového počtu výskytov:), čo ukazuje, že zem sa v tomto funkčnom štýle konceptualizuje najfrekventovanejšie. Umelecký obraz zeme je sémanticky bohato štruktúrovaný. Okrem konkrétnych významov zachytávajúcich zem z biologického aspektu (pôda, zemina a súš, pevnina) majú významné zastúpenie aj sekundárne významy, v rámci ktorých sa zem vníma nielen ako pasívny objekt ľudskej aktivity, ale nadobúda vlastnosti konajúceho subjektu, človeka. Prostredníctvom metaforickej konceptualizácie zem je nádoba, zem je človek a zlé je dole sa schopnosti človeka strácajú pred silou a činnosťou zeme. V tejto fáze poznávania sa obraz zeme približuje základnému chápaniu živlu, ktorý je silný a voči ktorému je človek bezbranný. Rovnako sa však približuje aj ďalším významom pripisovaným v slovenčine živlu na základe konceptuálnych metafor živiel je nádoba, no najmä živiel je človek.

3.2 Publicistické texty

Východiskom sú texty zahrnuté do podkorpusu prim-6.1-public.inf. Publicistický obraz zeme výrazne vysúva do popredia fyzikálny aspekt zachytávajúci plochu, povrch, na ktorom sa aktualizuje činnosť živého alebo neživého subjektu (*Našli zavraždenú mladú ženu, profesorku nemčiny v jej pracovni. Ležala na zemi v kaluži krvi. Na tele mala zreteľné znaky*

po urputnom zápase.; Zaujmite široké postavenie a chodidlá vytočte špičkami von. Počas cvičenia ich udržiavajte celé na zemi. Klaknite si a oprite sa o ruky, zdvihnite pokrčenú nohu, stehno a lýtko zvierajú pravý uhol.).

Rovnako má dôležité miesto intelektuálna (vedecká) perspektíva, keď zem je vnímaná ako planéta (*Hoci je Zem len zrníčkom piesku vo Vesmíre, našťastie ostáva dostatočne veľká na to, aby bola pestrá.; Takmer šesť miliárd obyvateľov Zeme a ich stále rastúci počet vstúpil do etapy, v ktorej tradičné technológie riešenia biologických problémov narážajú na svoje medze.; Nemôžeme vylúčiť hypotézu, že sú aj ďalšie obývané planéty. Tak ako na Zemi žije veľa rôznych stvorení.*) či zemeguľa (*Niet pochyb o tom, že zem sa oteplila, čo väčšina klimatológov pripisuje najmä emisiám oxidu uhličitého spôsobeným človekom.*).

Naopak, v publicistike je veľmi zoslabený základný význam zeme – hlina, pôda: *Hoci sneh zdanlivo premrzne zem a prírodu až na kosť, predsa po tomto období prichádza oteplenie a rozkvitne plnohodnotný život.; Sekerou si vykopával zemiaky zo zeme. Vraj mu to dovolili strážcovia, ktorí tiež bývajú v osade. Lokalizácia zeme v zmysle krajiny, územia nadobúda špecifickejšie historicko-politické a národné zafarbenie: Zamierili k Zemi Františka Jozefa.; Lietajú a pristávajú pomocou padákov na tvrdej matičke kazašskej zemi.; Na internetovej stránke sa píše, že Patrioti budú presadzovať aj tieto myšlienky: Nebudem cudzincom vo vlastnej zemi.*

V publicistických textoch sa zemi nepripisujú ľudské vlastnosti (zem je človek), a tak zem nevystupuje ako aktívny subjekt, ale je objektom, ktorý je zasahovaný činnosťou človeka. Ak je aj zem aktívna, je to zväčša reakcia na zle nasmerovanú činnosť človeka: *Človek núti zem, aby vydávala plody inej zeme, núti strom, aby rodil ovocie iného stromu; zamieňa a mieša podnebia, živly, ročné obdobia; mrzačí svojho psa, svojho koňa, svojho otroka; všetko mení.*

Výraznejšie sa zem v publicistike zachytáva ako východisko cesty (zem je východisko cesty), ktorá môže byť nasmerovaná dohora (*Často vidím starších ľudí s francúzskymi barlami, ako celkom svižne a bez problémov kráčajú. Takí by mali mať obyčajnú švihácku paličku. Postačí im, aby sa ňou dotkli zeme a vyrovnajú sa.*) a rovnako i dole (*Zistili sme, že pod zemou sa korene šíria ďalej a bez problémov rastie aj pod betónovým základom či koreňmi ďalších stromov. Na postrek reaguje tak, že ošetrový výhonok uschne a pod mŕtvou časťou vyrastú nové výhonky.*).

Dominantu publicistického obrazu zeme tvorí opozícia alebo (raj) – zem, ktorá orientáciu vo fyzickom priestore nepresúva primárne do vnútornej dimenzie človeka (*Nie je dôležitý a rozhodujúci život na tejto Zemi, ale v raji. Takže aká je cesta k záchrane ľudstva?; Všimni si polohy starých Egypťanov. Mali nohy pevne zakorenené na zemi. A telo smerovalo do neba. Človek potrebuje oboje. Nebo aj zem.*), ale tieto vzdialené protiklady zblížuje, niekedy stiera tým, že nebo lokalizuje na zemi (*Apokalyptické presvedčenia sú odjakživa súčasťou kresťanskej tradície. Vyjadrujú túžbu po raji na zemi, keď zlo bude zničené a dobro zachránené; Nie som totiž kaviarenský typ. Je miesto na zemi, ktoré by ste nazvali rajom? Počul som o takých a hoci som tam nebol, verím, že existujú.; Nórsko je pre vás raj na zemi. Či už zatúžite obdivovať nebotyčné vrchy z vtácej perspektívy na krídlach rogala, alebo si chcete potykať s nóorskymi rybami pod gumeným člnom, nič vám nestojí v ceste.*).

Na pozadí tejto opozície vzniká ďalší spôsob konceptualizácie zeme v publicistických textoch, ktorý vyplýva z metafory zem je skutočná entita: *Samozrejme, bolo by to pozitívne, presadiť sa v celoeurópskom, alebo svetovom meradle, ale realita je zložitejšia. Drží nás pri zemi. Ťažko povedať, čo sa v budúcnosti udeje.; Požiadal som ho, aby môj prípad udržal v tajnosti, aby sa ani noviny nič nedozvedeli. Sľúbil to a slovo dodržal.; Zľahla sa po ňom zem. Stratil sa talentovaný futbalista Muro Kadlec a odvtedy existoval iba Don Giorgio. Tento obraz zeme ako reálnej entity nadobúda v publicistike právnú a spoločensky stabilizujúcu funkciu: *Za neoprávnenú stavbu treba podľa zákona považovať stavbu zriadenú na cudzom**

pozemku, ktorá má výlučne charakter nehnuteľnosti. To znamená, že stavba je spojená so zemou pevným základom. Nepatria sem teda dočasné stavby, napríklad plechová garáž, záhradný altánok a ďalšie podobné stavby.

Ak sa zem konceptualizuje na základe orientačnej metafory zlé je dole, získava negatívne hodnotenie, pretože odkrýva pády, pokorenia človeka vo všetkých sférach spoločenského i súkromného života: *Izraelské tanky a buldozéry takmer zrovnali so zemou aj historickú ulicu Alkarion.*; *Preto potom mesto zrovnali so zemou spojenecké bombardéry.*; *Na chodbe ju Peter B. zrazil k zemi úderom bejzbalovou palicou do hlavy a ona upadla do kómy. Odviezli ju do nemocnice, kde o dva dni zomrela.*; *Ak dovtedy existovala nejaká nádej na preskočenie iskry medzi javiskom a hľadiskom, tak pri tretej básni poetky zhasla. Pri nasledujúcej poviedke bola definitívne zadupaná pod zem.*; „*K zemi, človeče!*“ *Treskne ďalší výstrel a vojačikovi už veliť netreba. Už je na zemi aj bez príkazu, no na pleci mu už vymoká krv.*

V publicistických textoch je obraz zeme pomerne sémanticky široký a bohatý na primárne i sekundárne významy. Z primárnych významov sa v publicistickom obraze zeme vysúva do popredia predovšetkým fyzikálny a vedecký aspekt. V rámci metaforickej konceptualizácie je obraz zeme vystavaný na vertikálnej opozícii zem – nebo, ktorá prináša základnú axiologickú orientáciu (hore je nebo, t. j. dobré – dole je zem, t. j. zlé) v spoločenskom i súkromnom priestore človeka. Tento protiklad sa však v publicistike často stiera, smeruje k negácii. S chápaním zeme ako živlu sa v publicistike stretávame predovšetkým v základnom význame. Konceptualizácia zemského živlu na základe metafor živiel je vlastníctvo, živiel je nádoba a živiel je človek je v publicistike potlačená. Napriek pomerne sémanticky bohato diferencovanému obrazu zeme ide o jednotku, ktorá je v publicistike najmenej frekvenčne zastúpená, pretože predstavuje iba 0,012 % (63 343 výskytov) z celkového počtu jednotiek zahrnutých v podkorpuse SNK-prim-6.1-public.inf.

3.3 Odborné texty

Obraz zeme v odborných textoch (získaných zo SNK – prim-6.1-public.prf) je primárne vystavaný na vedeckom pohľade, v rámci ktorého zem vystupuje predovšetkým ako planéta: *Konrad Lorenz bol klasickým prírodovedcom, ktorý miloval planétu Zem a pracoval z úprimného altruizmu.*; *Keďže tieň Mesiaca sa bude pohybovať po Zemi rýchlosťou 1 054 mph, celkové zatmenie Slnka nastane v priebehu minút.*; *O štyri roky bude každý šiesty obyvateľ Zeme vlastniť mobilný telefón fotokokteil.*; *Neviem, či je ešte na Zemi miesto, kde by nezasiahla ničivá ruka človeka.*

Z tohto aspektu vychádza i obraz zeme ako jedného zo živlov: *Sama Zem, vrátane morí predstavuje živly zem a vodu. Za ňou je oblačná sféra, ktorá predstavuje vzduch ako živiel a ešte ďalej sa rozprestiera blčiaca sféra ohňa, obklopujúca a chrániaca svetskú sféru.*; *Približne pred 3500 rokmi sa tam zatriasla zem, more sa vzdulo do výšky až 200 m, vlny dosiahli brehy Kréty, mohutné zemetrasenie dalo signál nezvyčajne vysokej kultúre.*

Menej výrazne sa v odborných textoch ukazuje zem z prírodného a fyzikálneho hľadiska, čo spôsobuje, že zem tu je iba minimálne zachytená v jej konkrétnej, „hmatateľnej“ podobe: *A vidíme aj grizzlyho, ako zo zeme vyhrabáva králiku, či zemnú vevericu burunduku.*; *Ak slnko pripeká, povrch zeme sa extrémne ohrieva a v krajinách strednej Európy vystupujú teploty až na 30 stupňov.*

Lokalizačný aspekt sa v tomto funkčnom štýle rozširuje, pretože okrem vnímania zeme ako územia či krajiny (*ČR nie je nijaká zaslúbená zem, ale ekonomicky transformujúca sa krajina. Priemerný plat v ČR je 350 USD mesačne, nezamestnanosť asi desaťpercentná.*; *Domovské právo mohlo skutočne slúžiť ako spomenutá pevná báza v zemiach historických, ktoré pred prevratom prináležali Rakúsku*) objavuje sa zem aj v zmysle mesta, dediny (*A na tomto nevelkom kúsku zeme je pod úpäťm Malej Magury v Prievidskej kotline učupené*

nevelké mestečko Bojnice a Prievidza so stáročnou históriou). Naopak, zem vo význame pozemku, role je značne eliminovaná.

Obraz zeme v odborných textoch je v minimálnej miere založený na metaforickom spôsobe konceptualizácie. Zemi sa pripisujú sekundárne významy hlavne na základe metafor zlé je dole (*Mnoho dedín bolo zrovnaných so zemou.*), zem je entita (*Spálená zem, ktorú za sebou nechávajú mečiarovci, rezešovci a gavorníkovci, sa bude len veľmi ťažko oživovať. Náprava rozvratu verejných financií, kde došlo k nekontrolovateľnej disharmónii medzi rozpočtovou a menovou politikou štátu, bude jedným zo základov oživenia.*), no nielen v kresťansko-teologickom diskurze sa stretávame aj s opozíciou alebo – zem (*Keď dnes premýšľam nad svojím úspechom, že som v podnikaní obstála, prichádzam k záveru, ktorý mi vnucuje skutočnosť: vždy som sa držala pri zemi a nelietala v oblakoch, na čo viacerí podnikatelia doplatili a ešte doplácajú.*).

Ako vidno, obraz zeme v odborných textoch je sémanticky najchudobnejší, hoci frekvenčne nemá najnižšie zastúpenie (jednotka zem sa vyskytuje 24 201-krát, čo predstavuje 0,023 % z celkového počtu jednotiek zahrnutých v podkorpuse prim-6.1-public.prf). Sémantické východisko obrazu zeme v tomto funkčnom štýle vychádza z exaktnej (vedeckej) perspektívy, na ktorú nadväzujú ďalšie primárne a čiastočne i sekundárne významy.

Zhrnutie

Na bohatej materiálnej báze Slovenského národného korpusu sme priniesli sémantickú analýzu obrazu zeme uchovanom v niektorých štýlových vrstvách slovenčiny po roku 1989. V súvislosti s takouto diferenciaciou jazykového materiálu sme rekonštruovali jazykový obraz zeme a zemskeho živlu v slovenčine. Cieľom príspevku bolo prostredníctvom identifikácie a typológie konceptuálnych metafor (Lakoff – Johnson, 2002) objasniť kognitívne príčiny sémantických zmien obrazu zeme. Ako ukázali systémové (slovníkové) a textové údaje, obraz zeme je v slovenčine bohato sémanticky štruktúrovaný, a to nielen na úrovni základných (konkrétnych) významov, ale predovšetkým v súvislosti s významami, ktoré sa vyznačujú vyšším stupňom abstrakcie. Tento obraz zeme nie je jednoliaty či homogénny, ale diferencuje sa z rozličných hľadísk. Jedným z nich je štýlové hľadisko, ktoré zohľadňuje funkciu a komunikačný cieľ textu. Tento faktor sa výrazným spôsobom podieľa na podobe jazykového obrazu sveta, a teda aj na konceptualizácii zeme. Umelecký, publicistický a náučný obraz zeme sa bližšie špecifikujú na základe: a) frekvenčného zastúpenia jednotky, b) preferencie základného významu, c) spôsobu metaforickej konceptualizácie.

Literatúra:

KAČALA, J. – PISÁRČIKOVÁ, M. – POVAŽAJ, M., eds. (2003): *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda.

LAKOFF, G. – JOHNSON, M. (2002): *Metafory, ktorými žijeme*. Brno: Host.

MACHEK, V. (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.

PECIAR, Š., ed. (1965): *Slovník slovenského jazyka. V. V – Ž*. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied 1965.

Slovenský národný korpus – prim-6.1-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2013. Dostupné na www: <http://korpus.juls.savba.sk> [Cit. 2015-21-11]

Slovenský národný korpus – prim-6.1-public-img. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2013. Dostupné na www: <http://korpus.juls.savba.sk> [Cit. 2015-21-11]

Slovenský národný korpus – prim-6.1-public-inf. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2013. Dostupné na www: <http://korpus.juls.savba.sk> [Cit. 2015-21-11]

Slovenský národný korpus – prim-6.1-public-prf. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2013. Dostupné na www: <http://korpus.juls.savba.sk> [Cit. 2015-21-11]

Slovenský národný korpus – prim-6.1-public-vyv. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2013.
Dostupné na www: <http://korpus.juls.savba.sk> [Cit. 2015-21-11]

Summary

Conceptualization of Earth and the Earth Element in Slovak Styles

The aim of this study is to explain cognitive causes of semantic changes of linguistic world view of earth through conceptual metaphors. The system and text (corpus) data show how the linguistic world view of earth is semantically structuralized and differentiated in Slovak language, especially from stylistic aspect, which regards the function and communication aim of the text. We specify artistic, publicistic and professional world views of earth through preferred meaning of unit and the way of metaphoric conceptualization.